

Bratinka József

1. Pragmatikán mindenekelőtt azt a szemantikára épülő — ám azt meghaladó — nyelvészeti diszciplinát értem, amely a mondatok (megnyilatkozások) és mondatelemek tartalmi jelentésén túlmutató, kontextuális, illetőleg a kommunikatív interakcióhoz kötött jelentésaspektusokat kutatja.

A beszéd ebben a megközelítésben: aktus, amelynek meghatározott — nyelviileg is kódolt — formái és céljai, valamint a tényleges cselekvésekhez mérhető hatásai vannak. Az egyik ilyen alapvető és mindennapos beszédaktus: az argumentáció, azaz az érvelés aktusa. Erről, illetőleg az argumentáció elméletének egy lehetséges alkalmazásáról lesz szó az alábbiakban.

2. Közismert, illetve könnyen belátható, hogy a beszéd (a saussure-i értelemben vett "parole" vagy a "discours") nem egyszerűen állításokat, kijelentéseket, ítéleteket tartalmaz, hanem vélekedéseket, szándékokat, szubjektív állásfoglalásokat közvetít, adott helyzetben, meghatározott céllal és partner(ek) számára. Azaz: nemcsak mondunk valamit, hanem valamilyen szándékkal tesszük ezt; sőt olykor fontosabb a mondás célja, mint az, amit mondunk. A "mondás" tehát nem feltétlenül azonos a "mondott" dologgal, s ez a különbség rendkívül változatos formában realizálódik, akár úgy is, hogy a közlés valódi értelme rejtett — vagy álcázott — marad. A beszéd ebben az értelemben rögzített szabályok szerint zajló "társasjátékhoz" hasonlítható, melynek különféle stratégiái vannak, és amelynek végső célja — az argumentatív aktusok vonatkozásában — véleményünknek a helyzethez illő kifejtése és partnerünkkel való elfogadtatása.

A célravezető eszközök — a stratégia metaforáját továbbépítve: "fegyverek" — megválasztása nemcsak az egyéni leleménytől függ, és nem kizárólag a nyelvi stílus kérdése. A nyelvben ma-

* A tanulmány rövidített, szóbeli változata elhangzott a Nyelvtudományi Társaság szegedi tagozatának Nyíri Antal tiszteletére rendezett felolvasóülésén, 1987. március 12-én.

gában is adva vannak bizonyos eszközök, melyek használatával ilyen vagy olyan argumentációs hatást (érvényt, eredményt) válthatunk ki. Afféle pragmatikai operátorok ezek, amelyek nyelvi és logikailag kimunkált irányokat, érvelési megoldásokat kínálnak mondandónk kifejtéséhez. Éppen ezért eme operátorok — a fogalmi jelentésű szavakhoz képest mellékesnek látszó nyelvi elemek — kielégítő elemzése csakis a beszédstratégiai funkciók, az argumentatív velejárók ismeretében képzelhető el.

Az elmondottakat — a J.L. AUSTIN és J.R. SEARLE munkái nyomán közismert illokuciós és perlokuciós formulákat (*megígérem felavatom* stb.) ezúttal nem részletezve — az alábbiakkal szemléltetem. Azt a szándékot, hogy nincs kedvem vagy nem tudok moziba menni, az egyes helyzeteknek megfelelően a következő formákban fejezhetem ki:

- (1) Nem megyek moziba.
- (2) Nem tudok menni.
- (3) Mennék, de fáj a fejem.
- (4) Elmenni ilyen esőben?
- (5) Elmegyek, de nem ma.
- (6) Inkább sétálni mennék, mint moziba.
- (7) Mennék, ha nem volna annyi dolgom.
- (8) Ne menjünk moziba, hanem maradjunk itthon.

A felírt mondatsor természetesen tovább bővíthető; célom ezúttal csupán a nyomatékbeli, illetőleg érvelési különbségek — például az (1) és (3) vagy az (5) és (8), illetve (4) közötti — kiemelése volt. Ezek szerint egy-egy megnyilatkozás alkalmával seregnyi kínálkozó — a közlés lényegi tartalmát egyaránt hordozó — megoldás közül választunk. Ilyen jelenségeket természetesen régóta ismer a grammatika és a stilisztika; a hangsúly azonban most arra esik, hogy eltérő szintaktikai szerkezetű és szemantikai tartalmú mondatokhoz azonos közlésfunkciók tartoznak.

Hogyan lehetséges tehát, hogy az egyszerű tagadó mondat (1), három különböző ellentétes mondat (3, 5, 8), valamint a kérdő (4) vagy a hasonlító (6) mondat válaszerőteke azonos — vagy legalább azonos irányú — legyen? Megfelelő magyarázatot csak akkor találunk, ha a szintaktikailag szervezett mondat (megnyilat-

kozás) explicit, "szó szerinti" jelentéstartalma mellett implicit tartalmakkal is számolunk. Olyan jelentések ezek, amelyek "kimondatlanul", a mondat-szemantikai kódoktól eltérő módon épülnek be a kommunikációs jelzésbe: implikátumok, azaz olyan következtetések, melyeket kijelentéseinkből szabályszerűen le lehet vonni (mint (4) vagy (7) esetében); továbbá előfeltevések (preszuppozíciók), melyek mint igaznak tekintett előzetes ítéletek tapadnak megnyilatkozásainkhoz. Az implicit tartalmak közvetítése tehát a közlésfolyamat szerves része és aktus-értékű; az explicit jelentésekkel való összefüggéseik pedig beszédstratégiákat tesznek lehetővé.

Végezetül, a szóban forgó implicit tartalmak, amennyiben részei a kommunikációs üzenetnek, és nyelvi kódokkal rendelkeznek, nem valami nyelven kívüli valóság tartozékai. Hordozóik — ha áttételes módon is — maguk a közlési egységek: a mondatok; vizsgálatuk tehát a nyelvészet, a tágabban értelmezett szemantika illetékességi körébe tartozik.

3. A fenti — igen vázlatos — bevezető a pragmatika alaptéziseinek az alább tárgyalandókra is irányított összefoglalása volt. Gondolataim kifejtésében különösen sokat merítettem O. DUCROT, J.C. ANSCOMBRE, F. RECANATI és mások elvi vonatkozású munkáiból.¹ Ez a többek által "francia pragmatikai iskolának" nevezett irányzat F. DE SAUSSURE és E. BENVENISTE szellemi örökségével, a strukturalizmus és a szemiotika elméletét továbbépítve jutott el a pragmatikához, és alakította ki — az angol analitikusokkal (P.F. STRAWSON, J.L. AUSTIN, J.R. SEARLE) is vitázva — saját elméletét és módszereit. A diszkurzív stratégiák, az argumentáció, illetőleg a pragmatikai operátorok témakörében folytatott vizsgálataik azért is figyelemre méltóak, mert példát és módszereket kínálnak a modern nyelvelmélet gyakorlati — a diakrón tényekkel is számot vető — alkalmazására.

¹ L. DUCROT, OSWALD: *Dire et ne pas dire. Principes de sémantique linguistique.* Paris, Hermann 1972 (2. jav. és bőv. kiadás 1980); a *Communications* folyóirat (Paris, Seuil) két tematikus száma: 30. (1979) és 32. (1980); DUCROT, OSWALD — ANSCOMBRE, JEAN-CLAUDE: *L'argumentation dans la langue.* Bruxelles, Pierre Mardaga 1983; RECANATI, FRANÇOIS: *Les énoncés performatifs. Contribution à la pragmatique.* Paris, Éditions de Minuit 1981.

"Il est difficile, une fois qu'on a commencé à l'observer, de ne pas être fasciné par la conjonction *mais*" — írja DUCROT az ellentétes kötőszóval foglalkozó egyik tanulmányában². Azt hiszem, így jártam én is; először, amikor az egymást követő elemzéseket olvastam, másodszer pedig, amikor a magyar ellentétes kötőszók történeti vizsgálatába kezdtem. Szükségesnek látom mindennek előtt eme tanulmányok téziseinek — hazai forrásmunkák, illetve fordítások hiányában kissé bővebb — összegzését.

DUCROT és munkatársai a *mais* 'de/hanem' kötőszóra vonatkozó vizsgálataikat a szótárak és nyelvtanok hagyományos meghatározásainak bírálatával indítják. Mit jelent az, hogy "egymásnak valamilyen tekintetben ellentmondó (szembeállított) mondatok, mondatrészek kapcsolószava"; mit jelent az, hogy "nyomósítást kifejező", "érzelmileg színezett ellenvetés" vagy "más tárgykörre való áttérés bevezetése"? Egyáltalán, miben áll a *Fényes, de nem nagyon; Visszajöttem, de ő ezt nem tudja; Nem mentegetni, de vádolni kell őt* típusú mondatokkal kifejezett ellentét? Egyes esetekben nincs is tartalmi ellentét a tagmondatok között: ilyennek tekinthetjük — a kötőszó leválasztásával — a *visszajöttem* és *ő nem tudja* szemantikai viszonyát, az utolsó példamondat 'nem mentegetni' és 'vádolni' tartalma pedig szemantikailag éppenséggel fedi egymást (függetlenül attól, hogy a *de* itt *hanem*-re cserélhető). Más esetekben — gondoljunk a *De hideg van, De beszéljünk másról-félék-re* — épp a követő mondat tartalmi mozzanatai szüremkednek be a szótári meghatározásba.³

A megoldás, illetőleg az alapfunkció megragadása végül is a szembeállítás szubjektív aspektusainak (az ellentétet ti. gyakran maga a beszélő létesíti), az explicit és implicit tartalmak viszonyainak elemzésével válik lehetővé. DUCROT meghatározása pon-

² "Ha egyszer elkezdünk foglalkozni vele, nehéz ellenállni a *de* kötőszó varázsának." — DUCROT, O.: *Analyses pragmatiques. Communications* 32: 11.

³ Ezen az alapon — írja szellemesen DUCROT — a *De gyere el hozzánk ebédre* és hasonló elemzésével elkülöníthetnénk egy "meghívást bevezető" (*mais d'invitation*) funkciót is. — Az elmondottakra lásd: DUCROT 1972/80, 92, 128, 271; DUCROT, O. et al.: *Les mots du discours*. Paris, Éditions de Minuit 1980. 93-6. — A kritikai megjegyzések átültetésében felhasználtam az EKSz. kínálkozó meghatározásait és példaanyagát.

tosan (franciából fordítva) így szól: "Amikor P és Q tagmondato-
kat a *mais* 'de' kötőszóval egymás mellé rendeljük, P -hez és Q -
hoz a következő gondolati tartalmakat csatoljuk. Először is azt,
hogy P maga után von ("sugalmaz"), Q pedig megcáfol ("leront")
egy olyan r következtetést (conclusion), amely tudatunkban vilá-
gosan jelen van, és amelyet a jellevő képes megragadni; azaz: P -
hez és Q -hoz az r vonatkozásában ellentétes argumentatív irányok
(orientations argumentatives) tartoznak. Másodszor, Q -nak nagyobb
az ereje r ellenében, mint amennyire P támogatja azt; ilyen módon
a *P mais 'de' Q* mondategész a *nem-r* konklúzió irányába mutat." —
Világos, folytatja DUCROT, hogy "az általam javasolt definíció
az argumentáció fogalmára épül. Az, hogy egy mondatnak argumenta-
tív értéke van, annyit jelent, hogy megformálásával
szükségképpen ilyen vagy olyan konklúziók felé irányítjuk beszéd-
partnerünket; valamilyen argumentatív értékről beszélni pedig
annyit tesz, mint azt a folytatódást (continuation) leírni, ame-
lyet mondatunkkal elérni szándékoztunk."⁴

A vázolt összefüggéseket az előző pont (3) vagy (5) mondatával
illusztrálhatom: a *Mennék* tagmondat (P) kedvező konklúziót (r)
sugall, erre azonban rációfol a *de fáj a fejem* (Q), mely az argu-
mentatív irányt megváltoztatva az egész kijelentéshez *nem-r*, azaz
elutasító következtetést rendel. Az argumentumoknak és az impli-
cit tartalmaknak ezt a viszonyát ezek szerint a kötőszó — mint
pragmatikai operátor — szabályozza.⁵ Másfelől: ilyen komplex
argumentatív mozgás tétélezése nélkül aligha tudnánk elemezni a
Visszajöttem, de ő ezt nem tudja típusú mondatok szembeállító
viszonyát.

⁴ Lásd: DUCROT, Communications 32: 11-2; kritikai, összegző munkájában idézi
MEYER, M. is: Logique, langage et argumentation. Paris, Hachette Universitè
1982. 117. — Hasonló meghatározásokat találunk még: DUCROT 1972/80, 128-9;
DUCROT, O. — VOGT, C.A., Revue de Linguistique Romane 43: 317-8, 332 (vö.
7. lábjegyzet); DUCROT, O. et al. 1980, 97. Ez utóbbit frappáns megfogalma-
zása miatt és az összehasonlítás kedvéért idézem: "Le mouvement de pensée
impliquée par une phrase affirmative du type *P mais Q* pourrait être paraphrasé
ainsi: »Oui, P est vrai; tu aurais tendance à en conclure r ; il ne le faut
pas, car Q (Q étant présenté comme un argument plus fort pour *non-r* que
 n 'est P pour r)«."

⁵ Az argumentatív érték szempontjából sokatmondónak találok, hogy az egyik
öngörög ellentétes kötőszó 'de való(já)ban' értelmű (említi DUCROT 1972/80,
129).

4. Az elmondottakhoz két kiegészítő megjegyzés tartozik: az iménti leírás a francia *mais*-nek csak egyik, a magyar *de* (a német *aber*) szónak megfelelő funkciójára vonatkozik. A másik *mais* lényegileg megfelel annak, amit a magyar *hanem* (német *sondern*) használatáról tudunk: tagadó előmondat után állítást bevezető, úgynevezett kizáró kötőszó. Argumentatív értéke — DUCROT felfogásában — itt magának a tagadásnak van, amely egy korábbi, valószínűs vagy ilyennek tekintett (potenciális) állítás negatív ismétléseként a beszélő ellentétes állásfoglalását fejezi ki, s így argumentatív tekintetben előkészíti a *hanem*-mel bevezetett állítást. A *nem-P hanem Q* képletű mondatban *Q* tehát *P*-vel, *nem* pedig *nem-P*-vel áll ellentétben⁶ (így feloldódik a *Nem mentegetni, de vádolni kell őt* típusú mondatok paradoxonja is).

Térjünk át ezek után a kétféle *mais* eredetének — számunkra közvetlenebb tanulságokat ígérő — kérdéseire, melyekre O. DUCROT és C.A. VOGT külön tanulmányban⁷ keresik a választ. A francia *mais* a romanisták egybehangzó véleménye szerint a latin *magis* lezármazottja, ami azért is figyelmet érdemel, mert a *magis* eredetileg hasonlító határozószó, illetve a *magis quam* kötőszói szerkezet eleme volt. Magyar fordítása tehát: *inkább, inkább mint*, lásd: *Magis Deum miseri quam beati colunt* (Inkább tisztelik Istent a szegények, mint a gazdagok. Seneca); *Disertus magis est quam sapiens* (Inkább ügyes szónok, mint bölcs. Cicero).

Hogyan lesz tehát a hasonlító partikulából ellentétes kötőszó, és a hasonlító alárendelésből ellentétes mondat? DUCROT és VOGT a fent idézett mondatok és általában a hasonlítás argumentatív viszonyait elemezve igazolják, hogy a kizáró szembeállítás számos ponton érintkezik a hasonlítással. A második latin mondat voltaképp egyenértékű ezzel: *Nem bölcs, hanem ügyes szónok; pon-*

⁶ Az ilyen mondatok "polemikus tagadását" DUCROT szembeállítja a *P mais/DE Q* képlettekben olykor előforduló, ám argumentatív szempontból közömbös (ún. "deskriptív") tagadással. — Hasonló megállapításokkal a hazai szakirodalomban is találkozunk, lásd pl. KLEMM: MTörtMondt. 444-6. Meglepően érett és pragmatikai szempontból is helytálló gondolatokat fejt ki PONORI THEWREWK EMIL (Nyr. 1 [1872]: 450-2; idézi SIMONYI: MKöt. 1: 163).

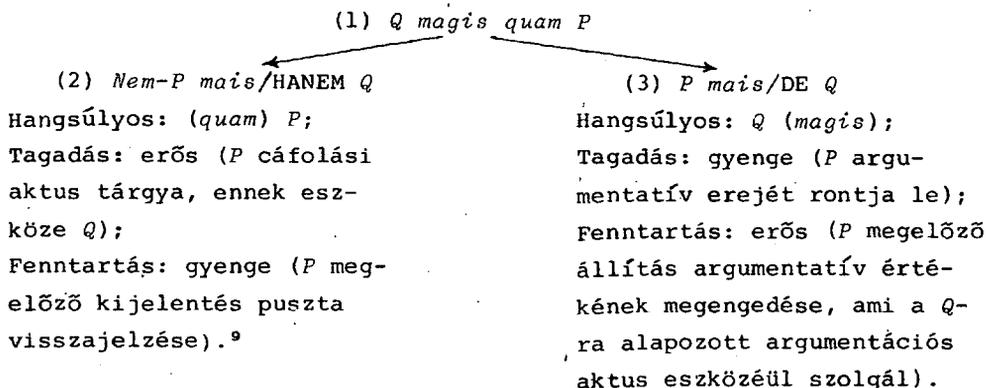
⁷ DUCROT, O. — VOGT, C.A.: *De magis à mais: une hypothèse sémantique*. *Revue de Linguistique Romane* (Paris, Éditions de SLR-CRNS) 43. (1979, 171-172. sz.) 317-41; vö. DUCROT, *Communications* 32: 17.

tosabban szólva azonos konklúzió — a szóban forgó személy bölcsességének negatív értékelése — kiváltására irányul. Olyan argumentatív töltésről, irányról van tehát szó, amelyet a *nem-P* hanem *Q* képletű mondatok explicit módon, tagadásként, a hasonlító (*Q* inkább mint *P*) mondatok pedig implicitként hordoznak. Az egyenlőtlen hasonlítás ugyanis csak mondat-szemantikai szinten jelenti tulajdonságok (állapotok, dolgok, cselekvések stb.) erejének "összemérését"; pragmatikai szempontból érvelésnek, célzatos konfrontációnak minősülnek: a nagyobb érvény az állítás, a kisebb fok a tagadás (elutasítás) érveként szolgál, vagyis argumentatív irányuk azonos a kizáró-cáfoló mondatéval. — Nem véletlen, hogy a hasonlítás egy kezdeti, középfokot nélkülöző szinten állító + tagadó mondat kombinációjával, illetve egy közbeiktatott kötőszóval fejeződik ki.⁹

A *magis*-ből lett francia *mais*/HANEM tehát a hasonlításban is bennefoglalt tagadást, elutasítást teszi explicitté: a tagmondatok sorrendje megfordul, a kisebb fokot képviselő *P*-ben megjelenik a nyelvtani tagadás, melyet *Q* mint helyreigazító állítás követ. Az ilyen mondatokban — akár hasonlító előzményeikben — a hangsúly a tagadásra, egy korábbi (valóságos vagy feltett) állítás kategorikus elutasítására esik. — Elképzelhető azonban más, "finomabb" stratégia is: elfogadom a kérdéses állítást (*P*), hozzáteszek azonban egy másikat (*Q*), amely lerontja az előző hitelet, illetőleg implikátumait (*r*) úgy, hogy a teljes megnyilatkozás *nem-r* irányába fordul. Ilyen argumentatív hangsúlyviszonyokból és szintén a hasonlításból vezethető le a DE funkciójú *mais*: a hangsúly itt nem az elutasításra, hanem a nagyobb fokot képviselő *Q* kiemelésére, argumentatív tartalmának felerősítésére esik. *P* a hasonlító mondatban afféle hivatkozási alap *Q* kiemeléséhez; állító formáját ellentétes tagmondatként is megtartja, és így — eredeti szerepének megfelelően — a megengedés stratégiáját teszi lehetővé: [igaz, hogy] *P* *mais*/DE [valójában/szerintem] *Q*. Fenti példánk tehát így alakul: *Bölcs, de (inkább) egyes szónok* (hasonló transzformációkat a 2. pont ellentétes mondataival is végezhetünk, pl. *Elmegyek, de nem ma* → *Inkább máskor megyek*,

⁹ Ezeket az összefüggéseket a hazai szakirodalom is tárgyalja; lásd különösen: SIMONYI: MKöt. 2: 102-3; BERRAR: NytudÉrt. 23: 26, 125-7.

mint ma). — A *mais* kettős használatát DUCROT és VOGT tehát a hasonlításban bennefoglalt kettős argumentatív funkcióból származtatja, s az utóbb elemzett DE funkciót mint liberális tagadást állítja szembe a *nem-P hanem Q* képletű kategorikus ("autoritaire", azaz tekintélyelvű) érveléssel. Foglaljuk végezetül — DUCROT és VOGT nyomán — táblázatba a *magis > mais* fejlődési sémáját:

Az elmondottakból — mielőtt magyar partok felé indulnánk — egy fontos következtetés adódik: a szemantikai vizsgálatokban számot kell vetnünk az argumentatív negáció jelenségével. Mint láttuk ez a tagadás inkább "megtagadás" vagy érvénytelenítés, amelynek csak egyik lehetséges megjelenési formája a nyelvtani tagadás. Nem azonos másfelől a logikai tagadással, mely a kétértékű rendszerben a hamis állítását jelenti. Nyelvi megnyilatkozásaink java része voltaképp a logikai állítás és tagadás közötti mezsgyén helyezkedik el, olyan argumentatív értékeket és hatásfokokat képviselve, melyeket argumentatív skálák formájában írhatunk le. Hasonló módon ragadható meg az argumentatív állítás fogalma is.

5. A fenti összefüggéseket szem előtt tartva lapozzuk fel először a magyar hasonlító kötőszók történetét. BERRÁR JOLÁN e témában kiemelkedő jelentőségű monográfiájának adatai

⁹ DUCROT és VOGT "fenntartáson" (*maintien*) a megelőző állítás (ez esetben a "discours rapporté" kifejezést fordítom vele) érvényének megőrzését, illetve a megőrzés fokát érti.

szerint¹⁰ kódexeink leggyakoribb hasonlító kötőszavai sorrendben a következők: *miképpen, mint, miként, hogynem* és (ritkábban) *hogynemmint*; a többi — szám szerint 81, lényegesen kisebb gyakoriságú — kötőszó a felsoroltak elemeinek, illetőleg névmásoknak és toldalékoknak a kombinációja. — Érdekes megfigyelésekre ad alkalmat a mondat típusok szerinti csoportosítás; ezek szerint az első három kötőszó (*miképpen, mint, miként*) az egyfokú hasonlításokban tipikus és szinte kizárólagos, a másik kettő (*hogynem, hogynemmint*) az egyenlőtlenekben, pontosabban az állító főmondatú altípusban (*Szebb X, mint Y*). Igaz, hogy előfordul ilyenkor is a *mint*, gyakorisága azonban jószereivel elhanyagolható; túlnyomó többségre tesz szert ugyanakkor a tagadó főmondatú — voltaképp az egyenlőtleniséget cáfoló (*Nem szebb X, mint Y*) — hasonlításokban.

Az adatok önmagukban is sugallják az alábbi következtetéseket: 1) valószínű, hogy a *mint* az egyfokú hasonlítás (módhatározói eredetű) kötőszavaként került át az egyenlőtlen hasonlításba (vö. SIMONYI: MKöt. 3: 189; BERRÁR i.m. 112, 125-6); 2) a *mint* ilyen használata a tagadó főmondatú szerkesztményekben terjedt el (a *miként, miképpen* változatokat is kiszorítva) és vált általánossá mindenféle egyenlőtlen hasonlításban; 3) a *hogynem* az állító főmondatú egyenlőtlen hasonlítás feltehetően legősibb kötőszava.

Az említett *hogynem* nem kevés fejtörést okozott a nyelvtörténet kutatóinak, nem is a *hogy* hasonlító szerepe, mint inkább a tagadószóval való összeforrása miatt; ilyen mondatokban: "mégzèzètè otèt kizal inkab *hog nem* minden nèmbezièket" (BécsiK. 53); "Yob teeneked eg zemmel az erek elettre be mended, *honnem* ket zemed lewen az erek tyzre vettethny" (JordK. 410. NySz). — KLEMM ANTAL (MTörtMondt. 519, 550-1) az állító és tagadó mondatok keveredésével magyarázza a kötőszó eredetét: *X jobban tudja, hogy* (= ahogy) *Y X Y nem tudja jobban X-nél*. Vele szemben BERRÁR JOLÁN egy korábbi, SIMONYI ZSIGMOND által írott elemzésből, illetőleg abból a felismerésből indul ki, hogy az egyenlőtlen hasonlításban "az egyik tagnak a tulajdonság vagy cselekvés bizonyos

¹⁰ BERRÁR JOLÁN: A magyar hasonlító mondatok története a XVI. század közepeig. NytudÉrt. 23. (1960) 65, 73, 84-5, 91-3, 124-8.

fokozatát tulajdonítjuk s ugyanezt a másiktól megtagadjuk" (MKöt. 2: 101-2). BERRÁR tehát látja a hasonlító és a tagadó-szembeállító mondat rokonságát, valamint — SIMONYI okfejtése és értékes példaanyaga (i.m. 102-3) alapján — felteszi, hogy az egyenlőtleniséget eredetileg a puszta tagadószó fejezhette ki (pl. *A lány szép, hogy nem [olyan szép] a nap*); ennek ellenére a tagadószóval a középfokjel (vagy az *inkább* elem) megjelenése, illetve a mondatani viszony szorosabbá válása után nem tud mit kezdeni. "Ezzel a tagadó mondat el is veszítette jelentőségét — írja —. Ha felteszszük, hogy a középfok jelzése kezdettől fogva megvolt az egyenlőtlenül hasonlító mondatokban, a mellékmondat tagadó voltát nem tudjuk megmagyarázni, a tagadószó szükségtelen és fölösleges elem." Szerinte a középfokjel később "a hasonlító mondatoknak a mellérendelésből az alárendelésbe való átfejlődésekor került bele a főmondatba", ekkorra azonban a *nem* — jöllehet "feleslegessé" válik — már összeforrt a *hogy*-gyal (i.m. 125-7). — RÁCZ ENDRE az idézett munkáról írott elismerő kritikájában épp a *hogynem*-mel kapcsolatban tesz megjegyzést. Szerinte KLEMM koncepcióját sem lehet teljesen elvetni, és további példákkal szemlélteti a *hogy*, illetve *hogynem*-mel szerkesztett következményes és hasonlító mondatok keveredésének lehetőségét (NyK. 64: 429). — A két felfogás ötvözése és a *nem* "feleslegességének" gondolata nyilvánul meg JUHÁSZ DEZSŐ — egyelőre kéziratban olvasható — tanulmányában¹¹ is.

A *hogynem* kérdését, úgy gondolom, a fentebb áttekintett összefüggések alapján, az argumentatív érték fogalmával lehet megnyugtató módon rendezni: a *hogy* és a tagadószó ilyen összeforrása nem más, mint az egyenlőtlenül hasonlító mondatok egyik argumentatív irányának szintaktikai-szemantikai kifejeződése. A kisebb fok — elég a NySz. vagy az említett munkák példaanyagát megvizsgálni — szükségképp a tagadás felé mutat, vagyis mondatunk az argumentatív negációnak egyik, hasonlító szintaxissal formált esete. Ezért szerepel a *hogynem* (néhány kivételtől eltekintve: mindig) állító főmondat után, ezért forrt és csiszolódott össze

¹¹ A kötőszók a kései ómagyar korban. Kézirat (Résztanulmány a készülő történeti grammatikához). 1982. 39-40.

(lásd: *honnem*), és ezért tűnik oly "logikusnak" egyes (például következményes-hasonlító) mondatokban: *Okosabb annál, hogynem* (ma: *hogysem/semmint*) megsértődjék. A *hogynem*-ben tehát grammatikalizálódott (explicitté vált) az az argumentatív érték (implicit jelentéstartalom), amely a *magis*-t a franciában kizáró-ellentétes *mais*/HANEM-mé érlelte.

A nyelvtanilag funkciótlan (más vonatkozásban éppenséggel funkciós) tagadás esete egyébként számos nyelvben ismeretes: a francia hasonlító mondatok egy részében az értelem minden csorbítása nélkül kitehető az "explétif", azaz töltelék *ne* (pl. *Je le sens mieux que vous ne le sentez*, vö. DUCROT — VOGT i.m. 320); a magyarból idézhetjük a *majd(hogy)* és *majdnem(hogy)* alternációját (vö. ÉrtSz.) vagy a *Várj, amíg vissza (nem) jövök*-féle mondatokat.

A *hogynem* pragmatikai képletéből és a *mint* kizorító terjeszkedéséből valamennyi tagadó elemű kötőszó-variáns levezethető: így a kódexek *hogynemmint*-je¹² (lásd a *hogyha* — *hogyhamint* kettősségét is), valamint a XVI-XVII. századi *hogysem* és *mintsem*, valószínűleg rövidülésszerű-keveredésszerű forma a *semmint* és *semhogy* (vö. BERRÁR i.m. 128), és nyilván a feltételes árnyalatú mondatokban forrt össze a *hogynemha*, illetve *hogynemmintha*. Az egyes változatok hatókörének és harcának elemzésénél — melynek részleteiről e helyütt le kell mondanom — természetesen a latin *min*-ták és a fordítás tényével is számolni kell, amint azt BERRÁR JOLÁN teszi.

Összefoglalva tehát bizton kijelenthetjük: a *hogynem* az egyenlőtlen hasonlítás és a tagadó szembeállítás pragmatikai-szemantikai affinitásából született. Történetileg ez két úton képzelhető el: 1) vagy az ősi, középfoktalan szembeállító/hasonlító mondat tagadó részének — ekkor funkciós — *nem*-je forrott a *hogy*-hoz, és vesztette el szemantikai realitását (vált "redundánssá") a középfok megjelenésével, az állítóvá értékelődött alárendelt mon-

¹² BERRÁR okfejtése ezen a ponton (i.m. 127-8) ellentmondáshoz vezet: a *hogynemmint* szerinte nem lehet keveredés vagy összekapcsolódás eredménye, mert az "szigorúan megmarad az állító főmondatú mondatok körében" (mint a *hogynem*). Szerintem éppen összekapcsolódásról, a terjeszkedő *mint* behatolásáról, másfelől pedig az eredeti HOGYNEM funkció megőrzéséről van szó.

datban (*Szép, hogy nem a nap* → *Szebb, hogynem a nap*); 2) vagy az egyenlőtlen hasonlításban bennefoglalt argumentatív negáció (a kisebb fokú tag érvénytelenítése) jelenik meg mondat-szemantikai szinten, a középfok argumentációs ismétléseként, a nyelvtörténetnek elvileg bármely korszakában (*Szebb, hogy/mint a nap* → *Szebb, hogynem/mintsem a nap*; vö. MÜNCHK. 70va: "a' lélèc nagob hog nem az étèc 7 a'teft nagob hognè a' ruhazat"). — A második megoldás mellett szól az a tény, hogy a *mint* mellé *mintsem* és *semmint*, illetve *hogyse* és *semhogy* keletkezik a későbbiekben, bár itt analógiával, a kiszoruló *hogynem* képletének ismétlődésével is számolhatunk. Az első eset valószínűségét rontja, hogy a középfok jelölése ősidőktől fogva létezhet nyelvünkben; az adatok kronológiája és funkcionális összefüggései viszont inkább ezt a megoldást támogatják:

A *hogy* valószínűleg legősibb (a *mint*-nél régibb), mód/állapothatározó-szóból fejlődött hasonlító kötőszóknak (vö. BERRÁR i.m. i.m. 114-5, 125; JUHÁSZ i.h.). Elsődleges funkciója az egyfokú hasonlítás lehetett (vö. KLEMM i.m. 149-50); innen került át — a nyomában járó *mint*-hez hasonlóan (vö. SIMONYI i.m. 3: 189) — az egyenlőtlen hasonlító mondatokba: egyfelől *hogy* alakban, tagadó főmondat után (*Nem [oly] szép/nem szebb a nap, hogy a lány*), másrészt *hogynem*-mé forrva, állító főmondat után (*Szép/szebb a lány, hogynem a nap*). A hasonlító *hogy* — funkcionális túlterheltsége miatt is — viszonylag gyorsan átadta helyét a *mint*, *miképpen*, *miként* kötőszóknak, s nyelvelmékeiben csak elvétve, archaizmusként kerül elő¹³. A *hogynem* jóval szívósabbnak bizonyul: csak a XVII. századtól szorul vissza és enged helyet a *mintsem*-féle újabb kötőszóknak.

Mindezen összefüggések alapján úgy látszik, a *hogynem* keletkezése ősi időkre, a középfoktalan tagadó hasonlítás korába nyúlik vissza. Azt a tényt azonban, hogy a középfokú hasonlítás elterjedése után még évszázadokig életképes marad, s *hogy* helyét szintén

¹³ Pl. "Hug ef tiv latiatuc fymtuchel. ifa es num igg ember mulchotia ez vermut" (HB.); "megvigazec Vgan hog a' mafic" (MÜNCHK. 18ra); "Semmi eddől, enneköm hog tegödet a keresztfan ölelven meghaliac" (WINKIK. 216). — BERRÁR a kódexek ilyen adataiban visszarövidülést lát (i.m. 128; az adatokat lásd: 83, 114); magam a funkcionális különbség alapján inkább megörzödést tételzek fel.

tagadószóval szerkesztett — máig eleven — kötőszóknak engedte át, minden bizonnyal az argumentatív töltés, az ilyen mondatokban foglalt implicit tagadás is indokolja.

6. A rokon szerkezetű *hanem*-mel a fentiekben már találkoztunk; vizsgáljuk meg most közelebbről ezt a — tagadó eleme miatt meg-
lehetősen rejtélyes — kizáró kötőszavunkat.

Rejtélyessége mindenekelőtt a *nem* szemantikai redundanciájában áll, a *hanem* ugyanis tagadó előmondat utáni, helyreigazító — cáfoló (kizárólagosan helyesnek tételezett) állítás bevezetésére szolgál: *Nem olvas, hanem ír.* — Már SIMONYI is rámutatott (MKöt. 1: 158), hogy a kötőszó mai funkciója semmiképp sem vezethető le az elemek szemantikai tartalmából; ellenkezőleg, a felbontás egészen eltérő állítást eredményez: *Nem olvas, ha nem ír.* Mai kötőszavunkból ezek szerint kiürült mind a feltételes, mind a tagadó jelentéstartalom. Azaz — minthogy kiindulásként aligha vehetünk mást, mint a *ha* és *nem* eredeti jelentését — összefüggést kell keresnünk a tagadó feltételes és az állító ellentétes mellékmondat között. Nehéz és eléggé kockázatos vállalkozás, de a fent elemzett argumentatív szempontok talán segítségünkre lesznek a tájékozódásban.

Vizsgáljuk meg először is a *hanem* nyelvi életútját: az adatok és az elemzések (CzF.; SIMONYI: MKöt. 1: 158-70; FOKOS: Nyr. 57: 49-52; KLEMM: MTörtMondt. 444-7) szerint mai kizáró-ellentétes funkciója csak a XVI. század óta létezik; a kódexek korában még olyan sajátos használati értékkel bírt, amelyet a mai *mint* (lásd a TESz. meghatározását), *csak* vagy *kivéve* kötőelemekkel értelmezhetünk. Ezt a *hanem*-et SIMONYI — nem épp szerencsés — terminusával "megkülönböztető"-nek nevezi a szakirodalom, például: "ez *nem ygeb* germuk *hanum yft(en)*" (KTSz; a TESz. 1. adata); "Es *femjt egyebet nem* monduala *hanem* csak *ez* bezedeket" (JókK. 4); "*fénki fél nē* megen *mēnbē/hanem* ki *lefallot mēnbol embezn^c* fia" (MünchK. 87ra); a JókK.-ben, valamint a HuszB.-ban főként a *hanem-csak* járatos: "*ninl it / hanem Lac ot kēnēr v kēt hal*" (uo. 21ra); 1568: "*semy holta vta(n) ne(m) maradoth hane(m) egy hitua(n) tollas derekal*" (SzT. 4: 1029); 1696: "*Micsoda egyéb a világ, hanem égő kemencze*" (Illy: Préd. I. 42. NySz). — A kódexek általában a latin *nisi*-t fordítják vele (a *hanem-csak*-nak

gyakran a *nisi solus/solum* felel meg); a régi glosszáokban szintén *nisi*, Calepinus szótárában: *praeterquam*; a *hanem*-csak mellett a glosszáokban *nisi solum*, (*nihil aliud*) *quam*, a szótárakban (Ver. és PPBl.) *praeterquam*, illetve *ausgekommen* áll (vö. RMGl. 300; NySz. 2: 952, 1: 370).

A kérdés ezek után némiképp árnyaltabban fogalmazódik meg, s a *ha + nem*-től valószínűleg a "megkülönböztető" *hanem*-en keresztül jutunk a mai kizáró funkcióhoz. Ezen a nyomon indult el SIMONYI is, felismerve eme közbülső *hanem* és a feltételes/tagadó kötőszó rokonságát, a mai "ellenmondó" *hanem*-et azonban más módon, önálló hiányos mondatként magyarázza: *Nem volt víg, ha [pedig] nem [volt víg, akkor] szomorú.* — Felfogását e ponton bírálta FOKOS DÁVID, majd KLEMM ANTAL az ellentmondást kiküszöbölve egységes és szabatos mondattani magyarázatot dolgoz ki: az eredeti feltételes/tagadó mondat állítótá válik értékelődik (*X nem egyéb, hanem Q*), majd az *egyéb/más/semmi* stb. elemeket nem tartalmazó, tagadó előmondatokhoz kapcsolódva ellentétes mellérendeléssé válik (*X nem P hanem Q*). KLEMM felfogása (a forrást a többivel együtt fent már megadtam) kétségkívül helytállóan bizonyul, homályban hagyja azonban az átértékelődés olyan szemantikai mozzanatait, amelyek indokolják és hitelesítik a mondattani mozgásokat. Ezek felvázolását kíséreltem meg az alábbiakban. — Tekintsük át először az alábbi mondatsort:

- (1) Csak ő segít.
- (2) Más nem segít, csak (is) ő.
- (3) Ha valaki, (akkor) ő segít.
- (4) Senki nem segít, ha ő nem.
- (5) Ki (más) segít, ha nem ő?
- (6) Ki más segít(het), mint ő?

A felírt mondatok pragmatikai összetartozása nyilvánvaló: valamennyi hordozza az 'ő segít' tartalmat, és azonos konklúziók (pl. 'ő jó ember' vagy 'Ne számíts másvalakire') kiváltására irányul. Azonos tehát az argumentatív irány, csupán a megformálásban és a "hangsúlyokban" mutatkozik különbség: (2) az (1)-nek "nyomatékos" kifejtése; (3, 4, 5) feltételes (állító, tagadó és kérdő-tagadó), a (6) pedig kérdő-hasonlító mondat (megnyilatkozás). Az argumentatív alapérték (1)-ben már adva van, a többi

változatban mutatkozó különbség így szintaktikai-szemantikai természetű lehet.

Az *ő segít* mondathoz képest (1) *Csak ő segít* határozott aktusértékű megnyilatkozás; a *csak* pragmatikai jelentéséből célszerű tehát kiindulnunk. KIEFER FERENC és mások elemzése¹⁴ szerint (1)-nek előfeltevése (preszuppozíciója) van, vagyis olyan ítélet tartozik hozzá, melyet a beszélő és hallgató "értelmes" megnyilatkozás esetén szükségképp és kötelezően igaznak tart. Ez most: *ő segít*, tehát az eredeti állítás, csak épp preszuppozíciós aktussal (mintegy posztulátumként) megvalósítva. A következő értelmezés a *csak* egyik argumentatív funkcióját világosabban kirajzolja: ha azt mondom *Csak ő segít*, biztosnak tartom, hogy *ő segít*; vitába szállhatsz a 'csak'-kal, azt azonban el kell fogadnod, hogy 'ő segít'.

A *csak* másik funkciója annak jelzése, hogy a szóban forgó dolog/esemény várákozásunk, illetve a hallgató — alkalmasint valamely korábbi kijelentésben megfogalmazott — feltételezése ellenére történik: 'más segítségére is számítottunk'. Ez azonban — minthogy a tagadó és kérdő átalakításban eltűnik (vö. KIEFER i.h.) — nem előfeltevés, hanem olyan implicit jelentéstartalom, melyet DUCROT az informativitás szabályából következő "sous-entendu"-ként (hozzáértett jelentésként)¹⁵ kezel. — Összegezve, az (1) típusú mondatok a bennük foglalt kijelentést megemelt információs értékűnek tüntetik fel, amit egyszersmind az állításnak megfelelő preszuppozíciós aktus kísér. Világos, milyen argumentatív hozama van ennek a vitázó-bizonyító műfajokban, s hogy ez az — értelmező szótárainkban kiemelésként, kizárásként leírt — érték az állítás és tagadás ötvöződésének a következménye. A *csak*-hoz argumentatív szempontból hozzátartozik a tagadás ('nem más, senki/semmi más'), s ez a negatív érték a preszuppozíciós tartalomhoz adódva kettős argumentációt: kizárást és állítást tesz lehetővé. — Ezek után belátható, hogy (1) és (2) eltérése a "burkolt" tagadás mondat-szemantikai tükröztetéséből adódik; valószí-

¹⁴ KIEFER FERENC: Az előfeltevések elmélete. Akadémiai K. 1983. 69-70; lásd még: DUCROT 1972/80, 119-20, 133-4.

¹⁵ Az informativitás szabálya szerint — mely a híres GRICE-i maximákkal is összevethető — a beszélő rendszeren új információt közöl; *P* kijelentéséhez tehát hozzáértődik, hogy a hallgatónak nincs tudomása *P*-ről, vagy éppen *nem-P*-t feltételez (DUCROT i.h.).

nű továbbá, hogy a *csak*-hoz rendelt tartalmakat (3)-(6) is hordozza.

Lássuk most már a (3) és (4), illetve általában a feltételes mondatokat. A feltételezés (szuppozíció) voltaképpen ellentettje a preszuppozíciónak: nem eleve igaznak tekintett állítást közve-tít, hanem választott, javasolt keretet képez valamely állítás kijelentéséhez. A *ha P akkor Q* képletű mondatok így nem egyszerű oksági összefüggést fejeznek ki, és nem azonosak mechanikusan a logikai implikációval; hanem: *Q* kijelentést egy *P* hipotetikus szituációba helyezik. Ezért lehet *ha P* egyik pragmatikai funkciója *Q* előfeltevésének érvénytelenítése.¹⁶

Hipotézis és állítás egymáshoz rendelése argumentációs aktusnak felel meg. E vonatkozásban a mi (3) és (4) mondatunknak — a *valaki* és *senki* elem jelenléte miatt — egészen sajátos értéke van. Elemezzük először (3) szemantikai-pragmatikai tartalmát: 'tegyük fel, hogy van valaki, aki segít(het); ha ezt belátod, el kell fogadnod, hogy ez: ő'; másként, a logikai implikáció fogalmát is felhasználva: 'vagy van valaki (aki segít), és akkor ez ő; vagy — és állításunkkal épp ezt akarjuk kizárni — senki nincs'. Mondatunk argumentatív alapiránya az állítás: *Ő biztosan segít*; a "sugallt" következtetésekben azonban megjelenik a kizárás, a negatív irány: *Más nem segít*. — Épp fordított a helyzet (4)-ben: Hipotetikus állítás és keret itt felcserélődik, és mindkettő tagadó értéket vesz fel, ami nyelviileg pontosan megfelel a logikai implikáció kontrapozíciós törvényének ($P \rightarrow Q = \text{nem-}Q \rightarrow \text{nem-}P$).¹⁷ Így az is természetes, hogy (3) és (4) argumentatív irányai (konklúziói) azonosak, s hogy lényegében megfelelnek a *csak*-kal szerkesztett mondatok kettős értékének. Másként oszlanak meg azonban a hangsúlyok: (3) a kiemelés-megszorítás pozitív (állító) tartalmát, (4) pedig negatív (tagadó) értékét állítja elő-

¹⁶ Lásd minderre: DUCROT 1972/80, 167-85; KIEFER i.m. 248, 264-5. E helyütt nem vállalkozhatom a szuppozíció egyéb kérdéseinek ismertetésére; a továbbiakban az alapdefiníciót alkalmazva próbálok konkrét és önálló következtetéseket levonni, mint a *hogynem* esetében.

¹⁷ Nem szándékozom azonosítani a feltételes megnyilatkozásokat a logikai implikációval; DUCROT e tárgyú elemzése (i.m. 179-85) ugyanakkor felbátorít a kontrapozíció elvének alkalmazására.

térbe. Ez a megoszlás erősen emlékeztet a *de* és *hanem* kötőszós, ellentétes mondatok "stratégiaiális" különbségeire. — Vegyük észre végül, hogy (4) feltételes tagmondatának tagadó nyelvtani formája (*ha ő nem [segít]*) voltaképp argumentatív állításnak (*Ő az, aki segít*) felel meg.

Ezek után (5) és (6) elemzése sem jelent gondot. A kérdő-állító főmondat a fentiekhez hasonló negatív argumentáció hordozója; nem véletlenül nevezi "tagadó értékű kérdésnek" az ilyeneket a szakirodalom (pl. KLEMM i.m. 445). Az állító érték az egyik esetben feltételes, a másokban hasonlító szintaxissal fejeződik ki (az utóbbi a *magis*-ről; *hogynem*-ről mondottak értelmében akár így is átalakítható: *Inkább segít ő, hogynem más*).

Lássuk most újra a "megkülönböztető" (jogosabb lenne a "kiemelő" vagy a "megszorító" terminus) *hanem*-et: *Ez nem egyéb gyermek, hanem Isten; Semmi holta után nem maradt, hanem egy hitvány derékalj; Micsoda egyéb (vagy: Nem egyéb) a világ, hanem égő kemen-ce* (lásd a fenti idézeteket). Ezeknek a mondatoknak közös jellemzőjük, hogy a főmondatban mindig tagadás (vagy ilyen értékű kérdés), valamint tagadó és/vagy határozatlan névmás (határozószó): *senki, semmi, soha; egyéb, más, másként stb.* vagy a több számnév található. A főmondati "kitevők" olykor hiányoznak, ilyenkor is beleérthetők azonban a mondatba: "A Krisztus váltsága végbe *nem* ment [másként], *hanem* halálával" (Pázm.: Préd. 81. NySz).

Idézett mondataink és a (4) típusú kontrapozíciós, kizáró állítások funkcionális azonossága nyilvánvaló. Amikor a feltételes mellékmondatban — mondat-szemantikailag is — érvényre jut az argumentatív állítás, ez elhomályosítja magának az argumentációs aktusnak a nyelvi eszközeit: a tagadást és a feltételes mondat-tani viszonyt. *Ha* és *nem* így egységes kötőszóvá forr össze, s a szóban forgó beszédaktus operátorává válik (ezen aktusnak pedig eszköze a főmondatbeli kizáró tagadás). A feltételes alárendelés ezenközben értékét veszíti, és az ellentétes mellérendeléshez közelít. Példamondatunkkal szemléltetve: (4) *Senki/más nem segít, ha ő nem* → (4') *Senki/más nem segít, hanem ő*.

Ennyivel meg is magyaráztuk a "megkülönböztető" *hanem* létrejöttének hátterét. Láthatjuk ugyanakkor, hogy az ilyen — (4') típusú — mondatok szemantikailag és szintaktikailag is átmeneti formát képviselnek: olykor erőteljesebb a feltételes tartalom, s

a *hanem* elemeire bontva is érthető (pl. kérdő főmondat után). Máskor, főként a középfokú *több* használatával a tagadó főmondatú (egyenlőtlen) hasonlításához áll közel: "Semmit én tőleg *többet* nem kívánok, *hanem* (= mint, csak) [azt] hogy engem szeress" (Bal.: Költ. 186. NySz; vö. "Senki en neköm *nağob* zolgalatot *nem* teth es *nem* tehet *mint* te" GuaryK. 55; idézi: BERRÁR: NytudÉrt. 23: 69-70).

Az átmeneti *hanem* akkor válik tisztán ellentétes, kizáró kötőszóvá, és a mondat akkor szakad el végleg a feltételes alárendeléstől, amikor a globálisan kizáró *semmi*, *nem más* helyére egy konkrét tartalom, illetve ennek tagadása kerül. Ezt a második elmozdulást az osztálykalkulus fogalmaival írhatjuk le: a *semmi*, *nem más/egyéb* egy adott osztály valamennyi (lehetséges) egyedét globálisan kizárja, s az így képzett "üres" osztályba a *hanem*-mel bevezetett állítás egyetlen individuumot sorol. A művelet lényege tehát: azonosítás és kizárás (ami lényegileg megfelel a *csak*-ról mondottaknak). — Tegyük most, a globális kizárás helyére egy meghatározott *P* individuum kizárását, azaz a *nem más* helyére *nem-P*-t: *nem-P hanem Q* képletű mondatot kapunk. Fenti (4) példánk tehát így alakul: (4') *Senki/más nem segít, hanem ő* → (4'') *Nem Gábor segít hanem ő*; az Illyés Andrástól kölcsönvett mondat pedig így hangzana: *Nem nyájjas liget a viláđ, hanem égő kemencé*.

Összefoglalva: a *hanem* feltételes tartalmának elhományosulása és kizáró-ellentétes kötőszóvá fejlődése a vele szerkesztett alapmondat sajátos argumentatív funkciójából vezethető le. Ennek első állomása az alárendelés fellazulása és a tagmondat állítóvá értékelődése, melyet az ellentétes viszony megjelenése kísér. Ez a funkció erősödik fel a főmondatbeli tagadás kritériumainak — argumentatív szempontból szintén indokolt — feloldódásával, ami a megnyilatkozást egy megelőző állítás érvénytelenítésére, cáfolási aktus végrehajtására teszi alkalmassá. A mondattani viszony ezentúl ellentétes mellérendelés, melynek kötőszava — az argumentációs aktus operátora — végleg elveszti alkotó elemeivel való szemantikai kapcsolatát.

Hasonló átértékelődésre más nyelvekben is találunk példát: ilyen eredetű a spanyol *sino*, a portugál *senão* (< latin *si+non*);

ilyen maga a latin *nisi* (< *ne+si*) meg a SIMONYI és FOKOS által elemzett *sin*; van továbbá a francia *sinon*-nak is a "megkülönböztető" *hanem*-re emlékeztető használata.

Legkorábbi nyelvelméleinkben a HANEM funkciót még a *de* tölti be, lásd: "Num *heon* muga nec. *ge* mend w foianec halalut evec" (HB.). A *hanem* mai, tisztán ellentétes kötőszói használatára a XVI. század elejétől vannak adataink: pl. "Nem zikseğ az uruos az egesseğbelieknek: *hanem* az koroknak" (TihK. 216. NySz). — Az első adat meghatározásához véleményem szerint figyelmet érdemel a MünchK. (1416 u./1466) következő részlete: "r felēletet uoptuala scnt zēllettpol hog nē latna halalt / *hanem* ēlōzēz latna vñac x^cat" (56rb; Lk. 2,26: Et responsum acceperat a Spiritu sancto, non visurum se mortem, nisi prius videret Christum Domini). Ha az ellentétes funkció kritériumának az előmondati tagadást, illetve a *semmi/nem* más hiányát tekintjük, mondatunk — jóllehet a latin mintában *nisi* áll — igen közel van a (4°) típushoz.

Befejezésül néhány megjegyzést teszek a *hanem* sajátos használati eseteivel és alakváltozataival kapcsolatban. A *de* és *hanem* használatában a XVI. századtól funkciómegoszlás következett be; mindazonáltal máig létezik a két kötőszó kölcsönös funkciócseréje, amivel a szótárakban adatolt sajátos használati értékeket is meg tudjuk magyarázni. — A *hanem* nagyszámú történeti és nyelvjárási alakváltozata (*halēm, helēm, henēm, a* palócban *ha* is) a funkcióváltás és összetapadás természetes hangtani következménye. — Története során a *hanem* számos más kötő- vagy módosítószóval került kapcsolatba, illetve tapadt össze. Legkorábbi ezek közül a *hanemcsak*, melyet a fentiek alapján az argumentatív funkció (kiemelés-megszorítás) felerősítésével magyarázhatunk; a *hanem-hogy* önálló mondatból rövidült (< *hanem az, hogy*); a kódexek kedvelt *hanemha* (= csak ha, hacsak nem) formája nyilvánvalóan a feltételes funkció visszaállításának igényéből született, s így az elemek elhomályosulásáról tanúskodik (pl. "Kwlewmbe ky nem megyen, *hanem ha* Lucanus es zent Vid oda mennek" ÉrdyK. 337. NySz; a fenti megjegyzésekhez lásd SIMONYI és KLEMM idézett munkáit is). — Végül, nem véletlen a *hanem*-nek *nemcsak* melletti szokásos használata: a két operátorhoz ilyenkor egy megelőző kizáró állítás feloldásának, az ítélet (az egyelemű osztály) kibővítésének funkciója tartozik.

7. A fenti elemzések, úgy vélem, hitelesítik, hogy eltérő szintaktikai szerkezetű és szemantikai tartalmú mondatok is hozhatóknak azonos közlésfunkciót (argumentatív értéket); másfelől, hogy egy-egy megnyilatkozás olyan (implicit) tartalmakat is közvetít, amelyek nem vezethetők le közvetlenül a mondat összetevőiből, illetve explicit jelentéséből. — Eme tartalmak hozták szemantikai közös nevezőre az ellentétes, a hasonlító, a feltételes és a kiemelő-megszorító mondatot, melyek között argumentatív rokonságot, valamint történetileg hiteles összefüggéseket és mozgásokat találtunk.

Mindebből a következő tanulságot vonhatjuk le: egyrészt a jelentéstörténeti vizsgálatokban is figyelemmel kell lennünk a mondatok (megnyilatkozások) implicit jelentésére, illetőleg argumentatív viszonyaira; másrészt az argumentáció fogalmaival adekvát módon írhatunk le olyan elmozdulásokat (funkcionális átértékelődéseket), melyeket eddig hézagosan vagy intuitív módon vezettünk le, illetve csak részlegesen, szintaktikai-szemantikai keretben ismertünk fel.

LES CONJONCTIONS *DE*, *HANEM*, *HOGYNEM* — DANS UNE OPTIQUE
PRAGMATIQUE

par

József Bratinka

S'appuyant sur les principes de la pragmatique sémantique et ceux de l'argumentation — tels que "valeur" et "orientation argumentatives", élaborés par O. DUCROT et d'autres linguistes —, l'auteur se propose l'examen sémantique et historique d'un groupe de conjonctions en hongrois.

Dans la première partie, il résume les conclusions, fort instructives, de l'enquête menée par les chercheurs français à propos du *mais* qui, remontant au *magis* comparatif du latin, a la double fonction de *aber* et *sondern* en allemand (ou *de* et *hanem* en hongrois).

La deuxième partie présente l'analyse diachronique des deux conjonctions hongroises comportant, l'une et l'autre, un élément négatif (*nem* 'non'). L'analyse constate finalement que cet élément s'explique, dans les deux cas, par les valeurs argumentatives — c'est à dire par l'orientation à certaines conclusions — des propositions correspondantes. Ainsi *hogynem* 'que+non' conjonction comparative d'inégalité introduisait, en ancien hongrois, le terme inférieur, et argumentativement nié (*nem* n'est que la marque syntaxique de cette négation). — *Hanem* 'si+non' conjonction de la réfutation (équivalent du *sondern* en allemand) a pris sa valeur dans une subordination hypothétique négative, mais comportant une affirmation au niveau argumentatif: 'Personne (d'autre) ne t'aidera si ce n'est [si+non] Y' → 'Ce n'est pas X qui t'aidera mais [si+non] Y'.